ॐ

श्री परमात्मने नमः

અધ્યાય આઠમો

સાતમા અધ્યાયના અંતે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે પુણ્યકર્મ (નિત્યર્મ આરાધના)કરનારો યોગી, બધાં જ પાપોથી મુક્ત થઈને એ વ્યાપ્ત બ્રહ્મને જાણે છે. એટલે કે કર્મ કોઈ એવી વસ્તુ છે જે વ્યાપ્ત બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવે છે. એ કર્મ કરનારો વ્યાપ્ત બ્રહ્મને, સંપૂર્ણ કર્મને, સંપૂર્ણ અધ્યાત્મને, સંપૂર્ણ અધિદેવ, અધિભૂત અને અધિયજ્ઞ સહિત મને જાણે છે. આથી કર્મ કોઈ એવી વસ્તુ છે જે આ બધાનો પરિચય કરાવે છે. તેઓ અંતકાળમાં પણ મને જ જાણે છે. તેઓનું જ્ઞાન ક્યારેય વિસ્મૃત થતું નથી.

આ અંગે અર્જુને આ અધ્યાયની શરૂઆતમાં એ જ શબ્દોનું પુનરાવર્તન કરતાં પ્રશ્ન કર્યો -

अर्जुन उवाच

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥

હે પુરુષોત્તમ ! એ બ્રહ્મ શું છે ? અધ્યાત્મ શું છે ? કર્મ શું છે ? અધિભૂત તથા અધિદૈવ કોને કહેવામાં આવે છે ?

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेस्मिन्मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२॥

હે મધુસૂદન ! અહીં અધિયજ્ઞ કોણ છે અને એ આ શરીરમાં કેવી રીતે છે ? એ નિશ્ચિત છે કે અધિયજ્ઞ એટલે યજ્ઞનો અધિષ્ઠાતા કોઈ એવો પુરુષ છે, જે મનુષ્યશરીરના આધારવાળો છે. સમાહિત ચિત્તવાળા પુરુષો અંતસમયે આપને કેવી રીતે જાણી શકે છે ? આ સાતેય પ્રશ્નોના ક્રમવાર ઉત્તર આપવા માટે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા –

श्री भगवानउवाच –

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥३॥

''**अक्षरं ब्रह्म परमं**'' જે અક્ષય છે, જેનો ક્ષય નથી થતો એ જ પરમબ્રહ્મ ''**स्वभावः अध्यात्मम् उच्यते**'' સ્વયં પોતાનામાં સ્થિર ભાવ જ, અધ્યાત્મ એટલે કે આત્માનું આધિપત્ય છે. આના પહેલાં બધા માયાના આધિપત્યમાં રહે છે, પરંતુ જ્યારે 'સ્વ-ભાવ' એટલે કે સ્વરૂપમાં સ્થિર ભાવ (સ્વયંમાં સ્થિરભાવ) ભળે છે એમાં આત્માનું જ આધિપત્ય પ્રવાહિત થઈ જાય છે. આ જ અધ્યાત્મ છે, અધ્યાત્મની પરાકાષ્ઠા છે, **भूतभावोद्भवकरः** – ભૂતોનો એ ભાવ જે કંઈક ને કંઈક ઉદ્ભવ કરે છે, એટલે કે પ્રાણીઓના એ સંકલ્પ જે સારા અથવા ખરાબ સંસ્કારોની સંરચના કરે છે, એમનો વિસર્ગ એટલે કે વિસર્જન, એમનો નાશ થવો એ જ કર્મની પરાકાષ્ઠા છે. આ જ સંપૂર્ણ કર્મ છે, જેના માટે યોગેશ્વરે કહ્યું – 'એ સંપૂર્ણ કર્મને જાણે છે.' ત્યાં કર્મ પૂર્ણ છે. આગળ જવાની આવશ્યકતા નથી (નિયત કર્મ). આવી સ્થિતિમાં જ્યારે મનુષ્યના એ ભાવ કે જે કોઈ ને કોઈ રચના કરે છે, સારા કે ખરાબ સંસ્કાર ગ્રહણ કરે છે, બનાવે છે, એ બધા જ્યારે સંપૂર્ણ શાંત થઈ જાય એ જ કર્મની સંપૂર્ણતા છે. આનાથી આગળ કર્મ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આમ, કર્મ એ કોઈ એવી વસ્તુ છે, જે મનુષ્યના સંપૂર્ણસંકલ્પોને, જેનાથી કોઈ ને કોઈ સંસ્કાર બને છે. એનું શમન, નાશ કરે છે. કર્મનો અર્થ (આરાધના) ચિંતન, જે યજ્ઞમાં છે.

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥४॥

જ્યાં સુધી અક્ષય ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ ક્ષર ભાર 'અધિભૂત' એટલે કે ભૂતોના આધારરૂપ છે. એ જ મનુષ્યની ઉત્પત્તિનું

કારણ છે : **पुरुषः च अधिदैवतम्** – અને પ્રકૃતિથી પર જે પરમ પુરુષ છે, એ જ અધિદૈવ એટલે કે સંપૂર્ણ દેવો(દૈવી સંપદ)નો અધિષ્ઠાતા છે. દૈવી સંપદ તે પરમદેવમાં જ વિલય પામે છે. દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! આ મનુષ્ય-શરીરમાં હું જ 'અધિયજ્ઞ' અર્થાત્ યજ્ઞોમાનો અધિષ્ઠાતા છું. આમ આ શરીરમાં અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં સ્થિત મહાપુરુષ જ અધિયજ્ઞ છે. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ એક યોગી હતા. તેઓ સંપૂર્ણ યજ્ઞોના ભોક્તા છે. અંતે યજ્ઞ એમાં પ્રવેશ પામી જાય છે. તે જ પરમસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, આ પ્રમાણે અર્જુનના છ પ્રશ્નોનું સમાધાન થયું, હવે છેલ્લો પ્રશ્ન કે ક્યારેય વિસ્મૃત નથી થતા તે આપ અંતકાળમાં કેવી રીતે જાણી શકાઓ છો ? યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે –

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ।।५।।

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે જે પુરુષ અંતકાળે એટલે કે મનના નિગ્રહ અને વિલયકાળમાં મારું જ સ્મરણ કરતો શરીરના સંબંધ છોડી અલગ થઈ જાય છે, તે **मद्भाव** સાક્ષાત્ મારા સ્વરૂપને જ પામે છે, એમાં સંશય નથી.

શરીરનો નાશ થવો એ શુદ્ધ અંતકાળ નવથી. મર્યા પછી પણ શરીરોનો ક્રમ પાછળ લાગેલો રહે છે. સંચિત સંસ્કારોનો સ્તર સમાપ્ત થઈ ગયા બાદ તરત જ મનનો નિગ્રહ થઈ જાય છે અને એ મન પણ જ્યારે વિલીન થઈ જાય તો ત્યાં જ અંતકાળ છે, એ પછી દેહ ધારણ કરવો પડતો નથી. આ ક્રિયાત્મક છે, માત્ર કહેવાથી, વાર્તાક્રમથી નહિ સમજાય. જ્યાં સુધી વસ્ત્રોની જેમ શરીરનું પરિવર્તન થઈ રહ્યું હોય ત્યાં સુધી શરીરોનો અંત ક્યાં જાય ? મનનો નિગ્રહ અને નિરુદ્ધ મનના વિલયકાળમાં જીવતે જીવત શરીરના સંબંધોનો વિચ્છેદ થઈ જાય છે. જો મર્યા પછી જ આ સ્થિતિ મળતી હોત તો, શ્રીકૃષ્ણ પણ પૂર્ણ ન હોત. એમણે કહ્યું કે અનેક જન્મોના અભ્યાસથી પ્રાપ્તિવાળો જ્ઞાની સાક્ષાત્ મારું સ્વરૂપ છે. હું તે છું અને તે મારામાં છે. તેનામાં અને મારામાં લેશમાત્ર પણ

અંતર નથી, આ જીવતે જીવત પ્રાપ્તિ છે. ફરી ક્યારેય શરીર ન મળે, તે જ શરીરનો અંત છે.

આ તો ખરેખર શરીરના અંતનું ચિત્રણ થયું જેના પછી જન્મ લેવો પડતો નથી. શરીરનો બીજો અંત મૃત્યુ છે, જે લોક-પ્રચલિત છે, પરંતુ મૃત્યુ પછી ફરી જન્મ લેવો પડે છે –

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥६॥

કૌન્તેય ! મૃત્યુ સમયે મનુષ્ય જે કોઈ ભાવનું સ્મરણ કરતાં કરતાં શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે તેને જ પામે છે. ત્યારે તો આ બહુ સસ્તો સોદો છે. આજીવન મોજ કરી, મરવા પડીશું ત્યારે ભગવાનનું સ્મરણ કરી લઈશું. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, આમ નથી થતું. **सदा तद्भावभावितः** એ જ ભાવનું સ્મરણ કરી શકે છે, જેનું જીવનભર રટણ કર્યું હોય. જીવનભર જેનો અભ્યાસ પડ્યો હોય તેનો જ વિચાર અનિચ્છાએ પણ આવી જાય છે. આ સિવાયનું બીજું બનતું નથી. આમ –

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥७॥

આથી અર્જુન ! તું હર પળ મારું સ્મરણ કર અને યુદ્ધ કર. મારામાં અર્પિત મન અને બુદ્ધિવાળો તું નિઃસંદેહ મને જ પામીશ. સતત સ્મરણ અને યુદ્ધ એકસાથે કેવી રીતે શક્ય છે ? એવું બની શકે કે સતત સ્મરણ અને યુદ્ધનું આ જ સ્વરૂપ હોય કે, ‘જય કન્હૈયાલાલ કી’ ‘જય ભગવાન કી’ કહેતા રહીએ અને બાણ ચલાવતા રહીએ, પરંતુ સ્મરણના સ્વરૂપને આગલા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરતાં યોગેશ્વર કહે છે –

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥८॥

હે પાર્થ ! એ સ્મરણ માટે યોગના અભ્યાસથી મુક્ત થઈ (મારું સ્મરણ અને યોગનો અભ્યાસ એકબીજાના પર્યાય છે.) મારા સિવાય અન્ય ક્યાંય ન જનારા મનથી સતત સ્મરણ કરનારો, પરમપ્રકાશસ્વરૂપ

દિવ્યપુરુષ અર્થાત્ પરમાત્માને પામે છે. માની લઈએ કે આ પેન્સિલ ભગવાન છે, તો એના સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ યાદ આવવી જોઈએ નહિ. એની આજુબાજુ તમને ચોપડી દેખાય કે અન્ય કંઈ પણ તો તમારું સ્મરણ ખંડિત થઈ ગયું. સ્મરણ જ્યારે આટલું સૂક્ષ્મ – તીવ્ર હોય કે ઈષ્ટ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુની યાદ જ ન આવે, મનમાં તરંગો પણ ન ઊઠે, તો સ્મરણ અને યુદ્ધ બન્ને એકસાથે કેવી રીતે બની શકે ? વસ્તુતઃ જ્યારે તમે મનને બધી બાજુએથી સમેટીને પોતાના એક આરાધ્ય દેવના સ્મરણમાં પ્રવૃત્ત થશો, તો એ વખતે દુન્યવી પ્રવૃત્તિઓ – કામ, ક્રોધ, રાગ-દ્વેષ વિઘ્નના રૂપમાં સામે ઊભેલી જ છે. તમે સ્મરણ કરશો પરંતુ તે તમારી અંદર ઉદ્વેગ પેદા કરશે, તમારા મનને સ્મરણમાંથી ચલિત કરવા ચાહશે. આ બધી બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓમાંથી પાર પડવું એ જ યુદ્ધ છે. સતત સ્મરણ દ્વારા જ એનો અંત આવી શકે છે. એટલા માટે સતત સ્મરણની સાથે જ યુદ્ધ શક્ય છે. ગીતાનો એક પણ શ્લોક બાહ્ય માર-કાટનું સમર્થન નથી કરતો. સ્મરણ કોનું કરવું ? એ વિશે કહે છે–

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्य : ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥९॥

એ યુદ્ધની સાથે એ પુરુષ સર્વજ્ઞ, અનાદિ સર્વનો નિયન્તા સૂક્ષ્મથી પણ વધુ સૂક્ષ્મ, સર્વનું ધારણ-પોષણ કરનાર, પરંતુ અચિંત્ય (જ્યાં સુધી મન અને મનના તરંગો છે, ત્યાં સુધી તે દેખાતું નથી. મનના નિગ્રહ અને વિલયકાળમાં જ તે જણાય છે.) નિત્ય પ્રકાશસ્વરૂપ અને અજ્ઞાન, મોહથી પર – એ પરમાત્માનું સ્મરણ કરે છે. આગળ કહ્યું – મારું ચિંતન કરે છે. અહીં કહે છે પરમાત્માનું – આમ, એ પરમાત્માનું સ્મરણ(ધ્યાન)નું માધ્યમ તત્ત્વસ્થિત મહાપુરુષ છે એ જ ક્રમમાં –

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥१०॥

જે સતત એ પરમાત્માનું સ્મરણ કરે છે તે ભક્તિયુક્ત પુરુષ **प्रयाणकाले** મનની વિલીન અવસ્થા કાળમાં યોગબળથી અર્થાત્ એ નિયત

કર્મના આચરણ દ્વારા, ભ્રૂકુટિની મધ્યમાં પ્રાણને સારી રીતે સ્થિર કરી (પ્રાણ-અપાનને સારી રીતે સમ કરીને, ન અંદરથી ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થાય, ન બાહ્ય સંકલ્પવાળું હોય, સત્-રજ-તમ સારી રીતે શાંત હોય, ધ્યાન ઈષ્ટમાં જ સ્થિર હોય, એ સમયે) એ અચળ મન એટલે કે સ્થિર બુદ્ધિવાળા પુરુષ એ દિવ્ય પુરુષ પરમાત્માને પામે છે. સતત યાદ રાખવાનું કે એ એક પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું વિધાન યોગ છે. એના માટે નિયત ક્રિયાનું આચરણ જ યોગ-ક્રિયા છે, જેનું સવિસ્તર વર્ણન યોગેશ્વરે ચોથા અને છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કરી દીધું છે. હમણાં એમણે કહ્યું, 'નિરંતર મારું જ સ્મરણ કરો.' કેવી રીતે કરવું ? તો આવી યોગ-ધારણામાં સ્થિર રહી કરવાનું છે. આમ કરનારો દિવ્ય પુરુષ(પરમાત્મા)ને પ્રાપ્ત કરે છે, જે ક્યારેય ભૂલતો નથી. અહીં તમે અંત સમયે કેવી રીતે યાદ આવો છો ? એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થયું. પામવાયોગ્ય પદનું ચિત્રણ જુઓ, જે ગીતામાં દરેક સ્થળે આવ્યું છે —

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥११॥

'**वेदविद**' અર્થાત્ અવિદિત તત્ત્વને પ્રત્યક્ષ જાણનારા લોકો જે પરમપદને **अक्षरम्** — અક્ષય કહે છે. વિરક્ત મહાત્મા જેમાં પ્રવેશ માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે, જે પરમપદને ઈચ્છનારા બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે (બ્રહ્મચર્યનો અર્થ માત્ર જનનેન્દ્રિયનો જ નિગ્રહ નહિ, પણ **ब्रह्म आचरति स ब्रह्मचारी** — બાહ્ય સંબંધોને મનમાંથી ત્યાગી, બ્રહ્મનું નિરંતર ચિંતન-સ્મરણ એ જ બ્રહ્મચર્ય છે, જે બ્રહ્મનું દર્શન કરાવી, એમાં જ સ્થાન અપાવી શાંત થઈ જાય છે. આ આચરણથી ઈન્દ્રિય-સંયમ જ નહિ, બલ્કે સકલ ઈન્દ્રિયો સંયમશીલ બની જાય છે. આ રીતે જ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે.) જે હૃદયમાં રાખવા યોગ્ય છે, ધારણ કરવા યોગ્ય છે. એ પદને હું તારા માટે કહીશ, એ પદ શું છે ? કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે ? એ વિશે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥

બધી ઈન્દ્રિયોના દરવાજાઓને રોકીને એટલે કે સર્વ ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કરીને, વાસનાઓથી અલગ રહીને મનને હૃદયમાં સ્થાપીને (ધ્યાન

હૃદયમાં જ ધરી શકાય છે, બહાર નહિ, પૂજા બહાર થતી નથી.) પ્રાણ એટલે કે અંતઃકરણનાં કાર્યોનો મસ્તકમાં જ નિગ્રહ કરીને, યોગ-ધારણામાં સ્થિત થઈ (યોગને ધારણ કરી રાખવાનો છે, બીજો કોઈ માર્ગ નથી) આ પ્રમાણે સ્થિર થઈ –

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ।।१३।।

જે પુરુષ '**ओम इति**' ॐ એટલું જ, જે અક્ષય બ્રહ્મનો પરિચય કરાવનાર છે, તેનો જપ અને મારું સ્મરણ કરતાં કરતાં દેહનો ત્યાગ કરી જાય છે, તે પુરુષ ઉત્તમ ગતિને પામે છે. શ્રીકૃષ્ણ યોગેશ્વર પરમતત્ત્વમાં સ્થિત મહાપુરુષ હતા, સદ્‌ગુરુ હતા. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું કે **ओऽम्** તે અક્ષય બ્રહ્મનો પરિચય કરાવનાર છે, તું એનો જપ કર અને મારું ધ્યાન ધર. પ્રાપ્તિના દરેક મહાપુરુષનું નામ એ જ હોય છે. જેને એ પ્રાપ્ત છે, જેમાં એનો વિલય છે. એટલા માટે નામ ૐનું બતાવ્યું અને રૂપ પોતાનું. યોગેશ્વરે **कृष्ण कृष्ण** જપવાનો નિર્દેશ નથી કર્યો. સમય જતાં ભાવુકોએ એમનું નામ પણ જપવાનું ચાલુ કરી દીધું અને તેઓ પોતાની શ્રદ્ધા મુજબ ફળ પણ મેળવે છે, જેમ કે મનુષ્યની શ્રદ્ધા જ્યાં સ્થિર થઈ જાય છે, ત્યાં હું જ એની શ્રદ્ધાને વધારું છું અને હું જ ફળની ક્રિયા કરું છું.

ભગવાન શિવે 'રામ' શબ્દ જપવા પર ભાર મૂક્યો. **रमन्ते योगिनः यस्मिन् स राम रा और म के बीचमें कबीरा रहा लुकाय** 'રા' અને 'મ' આ બે અક્ષરોની વચ્ચે કબીર પોતાના મનને રોકવામાં સક્ષમ બની ગયા.

શ્રીકૃષ્ણ 'ઓમ' પર ભાર મૂકે છે. **ओऽहं स ओम्** એટલે કે એ સત્તા મારી અંદર જ છે. ક્યાંય બહાર શોધવા ન લાગીએ. ઓમ જ પરમ સત્તાનો પરિચય કરાવી શાંત થઈ જાય છે. હકીકતમાં એ પ્રભુનાં અનંત નામ છે, પરંતુ જપ કરવા માટે એક જ નામ સાર્થક છે, જે નાનું હોય. શ્વાસમાં ભળી જાય અને એક પરમાત્માનો જ બોધ કરાવતું હોય. આનાથી ભિન્ન અનેક દેવી-દેવતાઓની અવિવેકપૂર્ણ કલ્પનામાં અટવાઈ પડીને લક્ષ્ય પરથી ધ્યાન હટાવી ન દો.

પૂજ્ય મહારાજજી કહેતા રહેતા કે 'મારું રૂપ જુઓ અને શ્રદ્ધાનુસાર કોઈ પણ બે કે અઢી અક્ષરનું નામ 'ૐ', 'રામ', 'શિવ'માંથી કોઈ એક લો. એનું સ્મરણ કરો અને એના જ અર્થસ્વરૂપ, ઈષ્ટના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરો.' ધ્યાન સદ્‌ગુરુનું જ ધરી શકાય છે. તમે રામ, કૃષ્ણ અથવા **वीतरागविषयं वा चित्तम्** વિરક્ત મહાત્માઓ અથવા **यथाभिमतध्यानाद्वा** (પાતંજલ યોગ, ૧-૩૭, ૩૯) કોઈનું પણ સ્વરૂપ પકડો. તેઓ અનુભવમાં તમને મળશે અને તમારા સમકાલીન કોઈ સદ્‌ગુરુ તરફ વાળશે. એમના માર્ગદર્શનથી તમે ધીમે ધીમે પ્રકૃતિના ક્ષેત્રથી પાર થતા જશો. હું પણ શરૂઆતમાં એક દેવતા(કૃષ્ણનું વિરાટ રૂપ)ના ચિત્રનું ધ્યાન ધરતો હતો પરંતુ પૂજ્ય મહારાજજીના અનુભવી પ્રવેશની સાથે તે શાંત થઈ ગયું.

પ્રારંભિક સાધક નામ તો જપે છે, પરંતુ મહાપુરુષના સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરતાં ખચકાય છે. તેઓ પોતે કેળવેલી માન્યતાઓનો પૂર્વગ્રહ છોડી શકતા નથી. તેઓ કોઈ બીજા દેવનું ધ્યાન ધરે છે, જેનો યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે નિષેધ કર્યો છે, એટલે, સંપૂર્ણ સમર્પણભાવ સાથે કોઈ અનુભવી મહાપુરુષનું શરણુ લો. પુણ્ય-પુરુષાર્થ સબળ બનતાં જ કુતર્કોનો નાશ થશે અને યોગ્ય ક્રિયામાં પ્રવેશ મળી જશે. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના મતાનુસાર આ પ્રકારે ૐનો જપ અને પરમાત્માસ્વરૂપ સદ્‌ગુરુના સ્વરૂપનું નિરંતર સ્મરણ કરવાથી મનનો નિગ્રહ અને વિલય થઈ જાય છે અને એ જ ક્ષણે શરીરના સંબંધમાંથી મુક્તિ મળે છે. કેવળ મરવાથી શરીર પીછો છોડતું નથી.

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥

''મારા સિવાય, અન્ય કોઈ ચિત્તમાં છે જ નહિ'' – તે અન્ય કોઈનું સ્મરણ ન કરતાં એટલે કે અનન્ય ભાવથી સ્થિર થઈ, જે નિરંતર મારું સ્મરણ કરે છે. તે સર્વદા મારાથી યુક્ત પુરુષને હું સુલભ છું. આપ સુલભ થવાથી શું મળશે ?

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥१५॥

મને પ્રાપ્ત કરવાથી તેઓને દુઃખોના સ્થાનસ્વરૂપ ક્ષણભંગુર પુનર્જન્મ નથી મળતો, પરંતુ પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે મને પ્રાપ્ત થવું અથવા પરમસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થવી એક જ વાત છે. માત્ર ભગવાન જ એવા છે, જેમને પામીને તે પુરુષનો પુનર્જન્મ થતો નથી. તો પછી પુનર્જન્મની સીમા ક્યાં સુધી છે ?

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥

હે અર્જુન ! બ્રહ્માથી લઈને કીટ-પતંગિયાં જેવાં સૌ લોક પુનરાવર્તી છે, જન્મવા અને મરવા તથા ફરી ફરી એ જ ક્રમમાં ફરનારા છે. પરંતુ હે કૌન્તેય ! મને પ્રાપ્ત કરીને તે પુરુષનો પુનર્જન્મ થતો નથી.

ધર્મગ્રંથોમાં લોક-પરલોકની કલ્પનાઓ તો ઈશ્વર-પથની વિભૂતિઓનો બોધ કરાવવા માટેનો આંતરિક અનુભવ કે રૂપક માત્ર છે. આકાશમાં ન કોઈ એવો ખાડો છે જ્યાં કીડા કરડતા હોય, અને ન કોઈ એવો મહેલ છે કે જે સ્વર્ગ કહેવાતું હોય, દૈવી કર્મો સાથે જોડાયેલો પુરુષ દેવતા અને આસુરી કર્મોથી બંધાયેલો મનુષ્ય અસુર છે. શ્રીકૃષ્ણના જ સગા કંસ રાક્ષસ અને બાણાસુર દૈત્ય હતા. દેવ, માનવ અને કીટક યોનિ જ જુદા જુદા લોક છે. શ્રીકૃષ્ણના કહેવા મુજબ આ જીવાત્મા મનસહિત પાંચે ઇન્દ્રિયોને લઈને જન્મ-જન્માંતરના સંસ્કારોને અનુરૂપ નવું શરીર ધારણ કરી લે છે.

અમર કહેવાતા દેવો પણ મરણધર્મા છે **क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति** આનાથી મોટી ક્ષતિ કઈ હોઈ શકે ? એ દેવ-શરીર પણ શું કામનું જેમાં સંચિત પુણ્યનો પણ નાશ થઈ જાય ? દેવલોક, પશુલોક, કીટ-પતંગાદિ લોક, ભોગલોક માત્ર છે. કેવળ મનુષ્ય જ કર્મોનો રચયિતા છે, જેના થકી તે એ પરમધામ સુધીની સ્થિતિને પામી શકે છે, જ્યાંથી પુનરાવર્તન નથી થતું, અર્થાત્ યોગ્ય કર્મનું આચરણ કરી મનુષ્ય દેવતા બની જાય, બ્રહ્માનું સ્થાન મેળવી લે, પરંતુ એ પુનર્જન્મમાંથી ત્યાં સુધી નથી બચી શકતો, જ્યાં સુધી મનનો નિરોધ અને વિલયની સાથોસાથ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી એ પરમભાવમાં સ્થિર થઈ ન જાય, ઉદાહરણ તરીકે ઉપનિષદ પણ આ જ સત્યનું અનુમોદન કરે છે–

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ।।कठोः (२-३-१४)

જ્યારે હૃદયમાં રહેલી તમામ ઈચ્છાઓ સંપૂર્ણ નાશ પામે છે, ત્યારે મરણધર્મા મનુષ્ય અમર થઈ જાય છે, અને તે જ આ સંસારમાં આ મનુષ્યશરીરમાં પરબ્રહ્મનો સારી રીતે સાક્ષાત્ અનુભવ કરી શકે છે.

અહીં એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે શું બ્રહ્મા પર મરણધર્મા છે ? ત્રીજા અધ્યાયમાં તો યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પ્રજાપિતા બ્રહ્માના પ્રસંગમાં કહ્યું હતું કે પ્રાપ્તિ થઈ ગયા બાદ બુદ્ધિ તો માત્ર એક યંત્ર છે. એના દ્વારા પરમાત્મા જ વ્યક્ત થાય છે. આવા મહાપુરુષો દ્વારા જ યજ્ઞની રચના થઈ છે, અને અહીં કહે છે કે બ્રહ્માની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનારા પણ પુનરાવર્તી છે ? યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહેવા શું માગે છે ?

વસ્તુતઃ જે મહાપુરુષો દ્વારા પરમાત્મા જ વ્યક્ત થાય છે એ મહાપુરુષોની બુદ્ધિ પણ બ્રહ્મા નથી, પરંતુ લોકોને ઉપદેશ આપવાને કારણે, કલ્યાણની શરૂઆત કરવાના કારણે બ્રહ્મા કહેવાય છે. સ્વયંમાં પણ બ્રહ્મા નથી, એમની પાસે પોતાની બુદ્ધિ રહેતી જ નથી, પરંતુ એના પહેલાં સાધનાકાળમાં બુદ્ધિ જ બ્રહ્મા છે. **अहंकार शिव, बुद्धि अज, मन शशि, चित्त महान** છે.

સાધારણ મનુષ્યની બુદ્ધિ બ્રહ્મા નથી ? બુદ્ધિ જ્યારે ઈષ્ટમાં પ્રવેશ કરવા માંડે છે ત્યારથી બ્રહ્માની રચના થવા માંડે છે. પંડિતોએ તેનાં ચાર સોપાન કહ્યાં છે. આગળ ત્રીજા અધ્યાયમાં જોઈ ગયા છીએ. તેને ફરી પણ યાદ કરી શકીએ છીએ **ब्रह्मवित्, ब्रह्मविद्वर ब्रह्मविद्वरीयान्, ब्रह्मविद्वरिष्ट** – બ્રહ્મવિત્ એ બુદ્ધિ છે જે બ્રહ્મવિદ્યાથી જોડાય. બ્રહ્મવિદ્વર એ છે જેને બ્રહ્મવિદ્યામાં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થયેલી હોય. બ્રહ્મવિદ્વરિયાન્ એ બુદ્ધિ છે, જેનાથી તે બ્રહ્મવિદ્યામાં નિપુણ જ નહિ બલ્કે એનો નિયંત્રક, સંચાલક બની જાય છે. બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ટ બુદ્ધિનો તે અંતિમ છેડો છે જેનાથી ઈષ્ટ પ્રવાહિત છે. અહીં સુધી જ બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ છે, કારણ કે પ્રવાહિત થનાર ઈષ્ટ અહીં ક્યાંક અલગ છે અને ગ્રહણકર્તા બુદ્ધિ પણ અલગ છે. હજી તે પ્રકૃતિની મર્યાદામાં છે. આવી શ્રેષ્ઠ અવસ્થાવાળો પુરુષ પણ પુનર્જન્મની

મર્યાદામાં છે. હવે સ્વયં પ્રકાશસ્વરૂપમાં જ્યારે બુદ્ધિ (બ્રહ્મા) રહે છે, જાગ્રત છે તો સંપૂર્ણ ભૂત (ચિંતનનો પ્રવાહ) જાગ્રત છે અને જ્યારે મોહમાં રહે છે ત્યારે નિશ્ચેતન છે. આને જ પ્રકાશ અને અંધકાર, રાત અને દિવસ કહેવામાં આવે છે. હવે જોઈએ –

બ્રહ્મા એટલે કે બ્રહ્મવિદ્વેત્તાની એ પંક્તિ, જેમાં ઈષ્ટ પ્રવાહિત છે. એને પ્રાપ્ત કરનાર સર્વોત્કૃષ્ટ બુદ્ધિમાં પણ વિદ્યા (જે સ્વયં પ્રકાશસ્વરૂપ છે, એમાં ભળે છે.)નો દિવસ અને મોહની રાત્રિ, પ્રકાશ અને અંધકારનો ક્રમ ચાલુ જ રહે છે. અહીં સુધી સાધકમાં માયા સફળ રહે છે. પ્રકાશકાળમાં અચેત પ્રાણી સચેત બની જાય છે. એને ધ્યેય દેખાવા માંડે છેય બુદ્ધિના અંતરાલમાં અવિદ્યાની રાત્રિમાં પ્રવેશકાળમાં બધાં જ પ્રાણી અચેત બની જાય છે. બુદ્ધિ નિર્ણય લઈ શકતી નથી. સ્વરૂપ તરફ આગળ વધવાનું બંધ થઈ જાય છે. આ જ બ્રહ્માનો દિવસ અને આ જ બ્રહ્માની રાત્રિ છે. દિવસના પ્રકાશમાં બુદ્ધિની હજારો પ્રવૃત્તિઓમાં ઈશ્વરીય પ્રકાશ છવાઈ જાય છે અને મોહની રાત્રિમાં એ જ હજારો પ્રવૃત્તિઓમાં અચેતાવસ્થાનો અંધકાર છવાઈ જાય છે.

શુભ અને અશુભ, વિદ્યા અને અવિદ્યા આ બંને પ્રવૃત્તિઓ સંપૂર્ણ શાંત થઈ જાય ત્યારે એટલે કે અચેત અને સચેત, રાત્રિમાં વિલીન અને દિવસમાં ઉત્પન્ન બંને પ્રકારનાં ભૂતો (સંકલ્પપ્રવાહ)નો નાશ થઈ જવાથી એ અવ્યક્ત બુદ્ધિથી પણ પર શાશ્વત, અવ્યક્ત ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. તે ફરી ક્યારેય નાશ પામતો નથી. ભૂતોની અચેત અને સચેત બંને પરિસ્થિતિઓ મટી જાય ત્યારે જ એ સનાતન ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

બુદ્ધિની ઉપર્યુક્ત ચાર અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત કરનારો પુરુષ જ મહાપુરુષ છે. એના અંતરાલમાં બુદ્ધિ નથી, બુદ્ધિ પરમાત્માના યંત્ર જેવી બની ગઈ છે. પરંતુ લોકોને તે ઉપદેશ આપે છે. નિશ્ચયપૂર્વક પ્રેરણા આપે છે. એથી એનામાં બુદ્ધિ પ્રતીત થાય છે. પરંતુ તે બુદ્ધિના સ્તરથી પર છે. એ પરમ અવ્યક્ત ભાવમાં જ સ્થિત છે.

એનો પુનર્જન્મ નથી થતો, પરંતુ એ અવ્યક્ત પરિસ્થિતિની પહેલાં જ્યાં સુધી એની પાસે સ્વબુદ્ધિ છે, જ્યાં સુધી એ બ્રહ્મા છે, ત્યાં સુધી તે બ્રહ્મા છે, તે પુનર્જન્મની સીમામાં જ છે. આ તથ્યો પર પ્રકાશ ફેંકતા યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે –

सहस्त्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्त्रान्तां तेऽहोरात्रिविदो जनाः ॥१७॥

જેઓ, એક હજાર ચતુર્યુગોની બ્રહ્માની રાત્રિ અને એક હજાર ચતુર્યુગોના એમના દિવસને સ્વયં જાણે છે. તે પુરુષ સમયના તત્ત્વને યથાર્થ જાણે છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં દિવસ અને રાત, વિદ્યા અને અવિદ્યાનાં રૂપક છે. બ્રહ્મવિદ્યાથી સંયુક્ત બુદ્ધિ, બ્રહ્માની પ્રવેશિકા તથા બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ટ બુદ્ધિ બ્રહ્માની પરાકાષ્ઠા છે. વિદ્યાથી સંયુક્ત બુદ્ધિ જ બ્રહ્માનો દિવસ છે. જ્યારે વિદ્યા કાર્યરત હોય છે તે સમયે યોગી સ્વરૂપ તરફ અભિમુખ હોય છે. અંતઃકરણની હજારો પ્રવૃત્તિઓમાં ઈશ્વરીય પ્રકાશનો સંચાર થઈ જાય છે. એ જ રીતે અવિદ્યાની રાત્રિ આવતાં અંતઃકરણની હજારો પ્રવૃત્તિઓમાં માયાનું દ્વંદ્વ પ્રવાહિત થાય છે. પ્રકાશ અને અંધકારની અહીં સુધી સીમા છે. એના પછી ન તો અવિદ્યા રહે છે અને ન તો વિદ્યા રહી જાય છે. તે પરમતત્ત્વ, પરમાત્મા વિદિત થઈ જાય છે. જે આ તત્ત્વને ખૂબ સારી રીતે જાણે છે એ યોગીજનો કાળના તત્ત્વને જાણનારા હોય છે કે અવિદ્યાની રાત્રિ ક્યારે થાય છે ? વિદ્યાનો દિવસ ક્યારે આવે છે ? કાળનો પ્રભાવ ક્યાં સુધી છે અથવા કાળ ક્યાં સુધી પીછો કરે છે ?

પ્રારંભિક મનીષી અંતઃકરણને ચિત્ત અથવા ક્યારેક ક્યારેક માત્ર બુદ્ધિ કહીને સંબોધતા હતા ? કાળાંતરે અંતઃકરણને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારની ચાર મુખ્ય વૃત્તિઓમાં વહેંચવામાં આવ્યું, જોકે અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિઓ અનંત છે. બુદ્ધિના શૂન્યાવકાશમાં પણ અવિદ્યાની રાત્રિ હોય છે અને એ જ બુદ્ધિમાં વિદ્યાનો દિવસ પણ હોય છે. આ જ બ્રહ્મની રાત્રિ અને દિવસ છે. જગતરૂપી રાત્રિમાં બધા જ જીવ અચેત પડ્યા છે. પ્રકૃતિમાં વિચરતી એમની બુદ્ધિ એ પ્રકાશસ્વરૂપને જોઈ શકતી નથી, પરંતુ યોગનું આચરણ કરનારા યોગી એનાથી જાગ્રત થઈ એ સ્વરૂપની તરફ આગળ વધે છે, જેમ કે ગોસ્વામી તુલસીદાસે રામચરિતમાનસમાં લખ્યું છે કે –

कबहुं दिवस महँ निबिडतम्, कबहुंक प्रकट पतंग ।
बिनसई उपजइ ग्यान जिमि पाइ कुसंग-सुसंग ॥४॥ १५ ख

વિદ્યાથી સંયુક્ત બુદ્ધિ પણ કુસંગથી અવિદ્યામાં ફસાય છે, પરંતુ સત્સંગ પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનનો સંચાર એ જ બુદ્ધિમાં થઈ જાય છે. આ ચઢ-ઉતાર પૂર્ણાવસ્થા સુધી ચાલુ રહે છે. સમાપ્તિ પછી ના બુદ્ધિ છે, ના બ્રહ્મા, ના રાત્રિ, ના દિવસ. આ જ બ્રહ્માના દિવસ-રાત્રિનાં રૂપક છે. હજારો વરસોની લાંબી યાત્રિ પણ નથી અને હજારો ચતુર્યુગોનો દિવસ પણ નથી. તેમજ ક્યાંય કોઈ ચતુર્મુખી બ્રહ્મા પણ નથી. બુદ્ધિની ઉપર્યુક્ત ચાર ક્રમિક અવસ્થાઓ જ બ્રહ્માનાં ચાર મુખ અને અંતઃકરણની ચાર મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ તે જ તેના ચતુર્યુગ છે. રાત અને દિવસ આ પ્રવૃત્તિઓમાં જ થાય છે. જે પુરુષ એના રહસ્યને તત્ત્વથી જાણે છે તે યોગીજનો કાળના રહસ્યને જાણે છે કે સમય ક્યાં સુધી પીછો કરે છે અને ક્યો પુરુષ કાળથી પણ પર થઈ જાય છે ? રાત અને દિવસ, અજ્ઞાન અને જ્ઞાનમાં થવાવાળા કાર્યને સ્પષ્ટ કરતાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે –

अव्यक्ताद्वयक्तय: सर्वा: प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥१८॥

બ્રહ્માના દિવસની શરૂઆતમાં એટલે કે જ્ઞાન(દૈવી સંપત્તિ)ના પ્રારંભે બધાં જ પ્રાણી અવ્યક્ત બુદ્ધિમાં જાગ્રત થઈ જાય છે અને રાત્રિની શરૂઆતમાં એ જ અવ્યક્ત, અદશ્ય બુદ્ધિમાં જાગૃતિનું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ અચેતન બની જાય છે. અજ્ઞાનની રાત્રિમાં તે પ્રાણીઓ પરમ સ્વરૂપને સ્પષ્ટ જોઈ શકતાં નથી, પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ તો રહે જ છે. જાગ્રત હોવાનું અને અચેતન હોવાનું માધ્યમ તે બુદ્ધિ છે, જે સર્વમાં અવ્યક્ત રહે છે, દૃષ્ટિગોચર થતી નથી.

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥१९॥

હે પાર્થ ! બધાં જ પ્રાણીઓ આ રીતે જાગ્રત થઈને પ્રકૃતિથી વિવશ થઈ અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિના આવવાથી અચેતન બની જાય છે. તેઓ એ નથી જાણતાં કે પોતાનું લક્ષ્ય શું છે ? દિવસની શરૂઆતમાં તેઓ ફરીથી જાગ્રત થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી બુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી એના અંતરાલમાં વિદ્યા અને અવિદ્યાનો ક્રમ ચાલતો જ રહેશે, ત્યાં સુધી તે માત્ર સાધક જ છે, મહાપુરુષ નહિ.

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

એક તો બ્રહ્મા એટલે કે બુદ્ધિ અવ્યક્ત છે. ઇન્દ્રિયોથી જોઈ શકાતી નથી અને એનાથી પર સનાતન અવ્યક્ત ભાવ છે. જે ભૂતોનો નાશ થવા છતાં પણ નાશ પામતો નથી. એટલે કે વિદ્યામાં સચેત અને અવિદ્યામાં અચેત, દિવસે ઉત્પન્ન અને રાત્રિમાં વિલીન ભાવવાળા અવ્યક્ત બ્રહ્માનો પણ લય થવા છતાં જે નષ્ટ થતો નથી એ સનાતન અવ્યક્ત ભાવ મળે છે. બુદ્ધિમાં રહેનારા આ બંને ચઢાવ-ઉતાર જ્યારે શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે સનાતન અવ્યક્ત ભાવ મળે છે. તે જ મારું પરમધામ છે. જ્યારે સનાતન અવ્યક્ત ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે બુદ્ધિ પણ એ ભાવમાં રંગાઈ જાય છે, એ ભાવને ધારણ કરી લે છે. એટલે એ બુદ્ધિ પોતે તો નાશ પામે છે અને તેના સ્થાને સનાતન અવ્યક્ત ભાવ જ શેષ રહી જાય છે.

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥२१॥

એ સનાતન અવ્યક્ત ભાવને અક્ષર અર્થાત્ અવિનાશી કહેવામાં આવે છે. એને જ પરમગતિ કહેવામાં આવે છે. તે જ મારું પરમધામ છે, જે મેળવીને મનુષ્ય ક્યારેય પાછો આવતો નથી. એનો પુનર્જન્મ થતો નથી. આ સનાતન અવ્યક્ત ભાવની પ્રાપ્તિનું વિધાન બતાવતાં કહ્યું કે :

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तः स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

હે પાર્થ ! જે પરમાત્માની અંદર સંપૂર્ણ ભૂતો છે, જેનાથી સંપૂર્ણ જગત વ્યાપ્ત છે, સનાતન અવ્યક્ત ભાવવાળો એ પરમપુરુષ અનન્ય ભક્તિથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. અનન્ય ભક્તિનો અર્થ એ છે કે પરમાત્મા સિવાય અન્ય કોઈનું સ્મરણ ન કરતાં, તેની (પરમાત્મા) સાથે જ જોડાઈ જવું, અનન્ય ભાવથી જોડાયેલા પુરુષ પણ ક્યાં સુધી પુનર્જન્મની સીમામાં છે અને પુનર્જન્મના ફેરામાંથી તેઓ ક્યારે મુક્ત થાય છે ? એ વિશે યોગેશ્વર કહે છે –

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्याति भरतर्षभ ॥२३॥

હે અર્જુન ! જે કાળમાં શરીર ત્યાગીને ગયેલા યોગીજન પુનર્જન્મ પામતા નથી અને જે કાળમાં શરીર ત્યાગવા છતાં પણ પુનર્જન્મ પામે છે, તે કાળનું હું હવે વર્ણન કરું છું.

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

શરીરસંબંધનો ત્યાગ કરતી વખતે જેની સમક્ષ પ્રજ્વલિત જ્યોતિર્મય અગ્નિ સળગી રહ્યો હોય, દિવસનો પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો હોય, સૂર્ય ચમકી રહ્યો હોય, શુક્લ પક્ષનો ચંદ્ર વધી રહ્યો હોય, ઉત્તરાયણનું નિરભ્ર અને સુંદર આકાશ હોય, એ કાળે પ્રયાણ કરવાવાળા બ્રહ્મવેત્તા યોગીજન બ્રહ્મને પામે છે.

અગ્નિ બ્રહ્મતેજનું પ્રતીક છે. દિવસ જ્ઞાનનો પ્રકાશ છે. શુક્લ પક્ષ નિર્મળતાનું દ્યોતક છે. વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ, તેજ અને બુદ્ધિનાં છ ઐશ્વર્ય જ છ માસ છે. ઊર્ધ્વરેતા સ્થિતિ જ ઉત્તરાયણ છે. પ્રકૃતિથી સર્વથા પર આવી અવસ્થામાં મૃત્યુ પામનાર બ્રહ્મવેત્તા યોગીજન બ્રહ્મને પામે છે, તેનો પુનર્જન્મ થતો નથી. પરંતુ અનન્ય ચિત્તથી જોડાયેલ યોગીજન જો આ આલોકને પ્રાપ્ત કરી ન શકે, જેમની સાધના હજુ પૂર્ણ નથી એમનું શું થાય છે ? આ બાબતે કહે છે –

घूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥

જેના પ્રયાણકાળમાં ધુમાડો ફેલાઈ રહ્યો હોય, યોગાગ્નિ હોય (અગ્નિ એટલે યજ્ઞ પ્રક્રિયામાં જોવા મળતો અગ્નિ) પરંતુ ધુમાડાથી ઢંકાયેલી અજ્ઞાનની રાત્રિ હોય, અંધારું હોય, કૃષ્ણ પક્ષનો ચંદ્ર ક્ષીણ થઈ રહ્યો હોય, ગાઢ અંધકાર વ્યાપેલ હોય, ષડ્વિકારો (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર)થી યુક્ત દક્ષિણાયન એટલે કે બહિર્મુખ હોય (જે

પરમાત્માના પ્રવેશથી હજુ બહાર છે) એ યોગીને પુનર્જન્મ લેવો પડે છે. તો શું શરીરની સાથે એ યોગીની સાધના પણ નાશ પામે છે ? એ વિશે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે –

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥२६॥

ઉપર્યુક્ત શુક્લ અને કૃષ્ણ બંને પ્રકારની ગતિ જગતમાં શાશ્વત છે એટલે કે સાધનાનો વિનાશ ક્યારેય થતો નથી. એક (શુક્લ) અવસ્થામાં પ્રયાણ કરવાવાળો પાછા ન આવવાની પરમગતિને પ્રાપ્ત કરે છે અને બીજી અવસ્થામાં જેમાં ક્ષીણ પ્રકાશ અને હજુ અંધકાર છે, એવી અવસ્થામાં ગયેલ પાછો ફરે છે, ફરી જન્મ લે છે. જ્યાં સુધી પૂર્ણ પ્રકાશ નથી મળતો, ત્યાં સુધી એણે ભજન કરવાનું છે. પ્રશ્ન પૂરો થયો. હવે તેના સાધન ઉપર ફરી ભાર મૂકતાં કહ્યું કે –

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥

હે પાર્થ ! આ પ્રમાણે આ માર્ગોને જાણીને કોઈ પણ યોગી મોહિત થતો નથી. એ જાણે છે કે પૂર્ણ પ્રકાશ મેળવી લેવાથી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થશે અને ક્ષીણ પ્રકાશ રહેવાથી પણ પુનર્જન્મમાં સાધનાનો નાશ થતો નથી. બંને ગતિ શાશ્વત છે. આથી હે અર્જુન ! તું દરેક કાળમાં યોગથી યુક્ત બન એટલે કે નિરંતર સાધના કર.

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥

એને સાક્ષાત્કાર સહિત જાણીને (માનીને નહિ) યોગી, વેદ, યજ્ઞ, તપ અને દાનનાં પુણ્ય ફળોને નિઃસંદેહ ઓળંગી જાય છે અને સનાતન પરમપદને પામે છે. અવિદિત પરમાત્માની સાક્ષાત્ જાણકારીનું નામ વેદ છે. એ અવિદિતતત્ત્વ જ્યારે જાણી લીધું તો હવે કોણ કોને જાણે ? આથી વિદિત થયા પછી વેદોનું પ્રયોજન પણ સમાપ્ત થઈ જાય છે. કારણ કે જાણનારો જુદો નથી. યજ્ઞ અર્થાત્ આરાધનાની નિયત ક્રિયા જરૂરી હતી, પરંતુ જ્યારે

તે તત્ત્વ વિદિત થઈ ગયું તો કોના માટે ભજન કરવું ? મનસહિત ઇન્દ્રિયોને ધ્યેયને અનુરૂપ તપાવવું એ જ તપ છે. લક્ષ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી કોના માટે તપ કરવું ? મન, વચન અને કર્મથી સર્વતોભાવે સમર્પણ તે દાન છે. આ બધાનું પુણ્યફળ છે – પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ફળ પણ હવે અલગ નથી. તેથી હવે આ બધાની આવશ્યકતા રહી નથી. એ યોગી યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરેના ફળને પણ પાર કરી જાય છે. એ પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે.

નિષ્કર્ષ :

આ અધ્યાયમાં પાંચ મુખ્ય બાબતો પર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં સર્વપ્રથમ સાતમા અધ્યાયના અંતે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા બીજારોપિત પ્રશ્નોને સ્પષ્ટ સમજાવવાના હેતુથી આ અધ્યાયની શરૂઆતમાં અર્જુનને સાત પ્રશ્ન કર્યા કે ભગવાન ! જેને આપે બ્રહ્મ કહ્યો તે બ્રહ્મ શું છે ? તે અધ્યાત્મ શું છે ? તે સંપૂર્ણ કર્મ શું છે ? અધિદૈવ, અધિભૂત અને અધિયજ્ઞ શું છે અને અંતઃકાળે આપને કેવી રીતે જાણી શકાય કે ક્યારેય વિસ્મૃત થતા નથી ? યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે જણાવ્યું કે જેનો ક્યારેય વિનાશ નથી થતો, એ પરબ્રહ્મ છે. સ્વયંની પ્રાપ્તિવાળો પરમભાવ જ અધ્યાત્મ છે. જેનાથી જીવ માયાના આધિપત્યમાંથી નીકળીને આત્માના આધિપત્યમાં આવી જાય છે. એ અધ્યાત્મ છે. જેનાથી જીવ માયાના આધિપત્યમાંથી નીકળીને આત્માના આધિપત્યમાં આવી જાય છે. એ અધ્યાત્મ છે અને ભૂતોનો ભાવ, જે શુભ અથવા અશુભ સંસ્કારોને ઉત્પન્ન કરે છે એ ભાવોનું શાંત થવું **વિસર્ગ** – નાશ પામવો એ જ કર્મની સંપૂર્ણતા છે. એની આગળ કર્મ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. કર્મ તે એવી વસ્તુ છે, જે સંસ્કારોના ઉદ્‌ગમને જ મિટાવી દે છે.

આ પ્રમાણે ક્ષરભાવ અધિભૂત છે એટલે કે નાશવંત જ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરવાનું માધ્યમ છે. એ જ ભૂતોનો અધિષ્ઠાતા છે. પરમપુરુષ જ અધિદેવ છે. તેમાંજ દૈવી સંપત્તિ વિલીન થાય છે. આ શરીરમાં અધિયજ્ઞ હું જ છું એટલે કે જેમાં યજ્ઞ વિલય પામે છે, તે હું છું, યજ્ઞનો અધિષ્ઠાતા

છું. એ મારા સ્વરૂપને જ પામે છે. એટલે કે શ્રીકૃષ્ણ એક યોગી હતા. અધિયજ્ઞ કોઈ એવો પુરુષ છે, જે આ શરીરમાં રહે છે. બહાર નહિ. છેલ્લો પ્રશ્ન હતો કે, અંત સમયે આપ કેવી રીતે જાણવામાં આવો છો ? એમણે જણાવ્યું કે જે મારું નિરંતર સ્મરણ કરે છે. મારા સિવાય અન્ય કોઈ વિષય વસ્તુનું ચિંતન કરતો નથી અને આમ કરતાં કરતાં શરીરના સંબંધનો ત્યાગ કરે છે. એ મારા સાક્ષાત સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. એને અંતમાં પણ એ જ મેળવી શકે છે. શરીરના મૃત્યુ સમયે આની પ્રાપ્તિ થાય એવું નથી. મરવા સમયે જ શ્રીકૃષ્ણ મળે તો શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ ન હોત, અનેક જન્મોમાંથી પસાર થઈ પામવાવાળો જ્ઞાની એમનું સ્વરૂપ ન હોઈ શકે. મનનો બધી જ રીતે નિગ્રહ અને તે નિરુદ્ધ મનાતો પણ વિલય એ જ અંતકાળ છે. જ્યાં ફરી શરીરોની ઉત્પત્તિનું માધ્યમ શાંત થઈ જાય છે, એ સમયે એ પરમભાવમાં પ્રવેશી જાય છે. એનો પુનર્જન્મ થતો નથી.

આ પ્રાપ્તિ માટે તેમણે સ્મરણનો ઉલ્લેખ કરી જણાવ્યો કે હે અર્જુન સતત મારું સ્મરણ કર અને યુદ્ધ કર. બંને એકસાથે કેવી રીતે થશે ? કદાચ એવું થાય કે જય ગોપાલ, હે કૃષ્ણ બોલતા રહો, લાઠી પણ ચલાવતા રહો. સ્મરણનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું કે, યોગ ધારણામાં સ્થિર રહી, મારા સિવાય અન્ય બીજી કોઈ વસ્તુનું સ્મરણ ન કરતાં, સતત સ્મરણ કર, જ્યારે સ્મરણ આટલું સૂક્ષ્મ છે, તો યુદ્ધ કોણ કરશે ? માની લો, આ પુસ્તક ભગવાન છે. તો એની આજુબાજુની વસ્તુ, સામે બેઠેલા લોકો કે જોયેલી-સાંભળેલી અન્ય કોઈ વસ્તુ સંકલ્પમાં ન આવે, દેખાય નહિ, જો દેખાય તો સ્મરણ નથી, આવા સ્મરણમાં યુદ્ધ કેવું ? વસ્તુતઃ જ્યારે તમે આ પ્રકારે નિરંતર સ્મરણમાં પ્રવૃત્ત હશો, તો એ ક્ષણે યુદ્ધનું સાચું સ્વરૂપ જણાય છે. એ સમયે માયાવી પ્રવૃત્તિ બાધાના રૂપમાં સામે આવે છે. કામ, ક્રોધ, રાગ-દ્વેષ દુર્જય શત્રુ છે. આ શત્રુઓ સ્મરણ કરવા નહિ દે. તેમાંથી પાર પડવું એ જ યુદ્ધ છે. આ શત્રુઓનો નાશ થયા પછી જ વ્યક્તિ પરમગતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પરમગતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે હે અર્જુન ! તું ઓમનો જપ કર અને મારું ધ્યાન ધર. એટલે કે શ્રીકૃષ્ણ એક યોગી હતા. નામ અને રૂપ જ ભક્તિની ચાવી છે.

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રશ્નને પણ લીધો કે પુનર્જન્મ શું છે ? એમાં કોણ કોણ આવે છે ? એમણે જણાવ્યું કે બ્રહ્માથી લઈને જીવમાત્ર જગત પુનરાવર્તી છે અને આ બધાની સમાપ્તિ થયા પછી પણ મારો પરમ અવ્યક્ત ભાવ તથા એમાંની સ્થિતિ પૂર્ણ થતી નથી.

આ યોગમાં જોડાયેલ પુરુષની બે ગતિ છે, જે પૂર્ણ પ્રકાશને મેળવે છે. ષડૈશ્વર્ય સંપન્ન ઊર્ધ્વરેતા, જેમાં સહેજમાત્ર પણ કમી નથી, તે પરમગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. જો એ યોગકર્તામાં લેશમાત્ર પણ કમી હોય, કૃષ્ણ પક્ષ જેવી કાલિમાનો સંચાર હોય, આવી અવસ્થામાં જ શરીરનો ત્યાગ કરવાવાળા યોગીને જન્મ લેવો પડે છે. એ સામાન્ય જીવની જેમ જન્મ-મરણના ચક્કરમાં નથી ફસાતો, બલ્કે જન્મ લઈને એની આગળની બાકી સાધના પૂરી કરે છે.

આ પ્રમાણે આગળના જન્મમાં એ સાધનાપંથને અનુસરીને પણ એ ત્યાં જ પહોંચી જાય છે એનું નામ પરમધામ છે. પહેલાં પણ શ્રીકૃષ્ણ કહી ગયા છે કે ભજનનું થોડું પણ સાધન જન્મ-મરણના મહાન ભયમાંથી ઉગારી લે છે.

“दोनों रास्ते शाश्वत है, अमिट है ।” આ વાત સમજીને કોઈ પણ પુરુષ યોગમાંથી ચલિત નથી થતો. અર્જુન, તું યોગી બન. યોગી વેદ, તપ, યજ્ઞ અને દાનના પુણ્યફળને પણ ઓળંગીને પરમગતિને પામે છે.

આ અધ્યાયમાં જગ્યાએ પરમગતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેને અવ્યક્ત અક્ષર અને અક્ષર કહીને કહેવામાં આવી છે, જેનો ક્યારેય ક્ષય અથવા વિનાશ નથી થતો. આથી –

ॐ तत्सदिति श्रीमद्‌भगवद्‌गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णअर्जुनसंवादे ‘अक्षर ब्रह्मयोगो’ नाम अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

આ રીતે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતારૂપી ઉપનિષદ એવા બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રવિષયક શ્રીકૃષ્ણ-અર્જુનના સંવાદમાં 'અક્ષર બ્રહ્મયોગ' નામનો આઠમો અધ્યાય પૂર્ણ થાય છે.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थ गीता' भाष्ये 'अक्षर ब्रह्मयोगो' नाम अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

આ પ્રમાણે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનંદજીકૃત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના 'યથાર્થ ગીતા' ભાષ્યના 'અક્ષર બ્રહ્મયોગ' નામનો આઠમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥